

Розділ II

ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(477) “184/185”

І. В. Довжук

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри документознавства,
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
(м. Переяслав, Україна), i.v.dovzhuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-6336>

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В 1840–1850-х РОКАХ

У статті розглядається політична ситуація, що склалася в українських губерніях у 40–50-х рр. XIX ст. під час національного відродження та посилення імперського режиму.

У зазначену добу загальноукраїнським центром політичного національного руху став Київ, хоча йому офіційно була відведена роль центру русифікаторської політики царизму.

Уже з початку 1840-х рр. студенти й молоді викладачі Імператорського університету святого Володимира організували таємний гурток “Київська молода”, що поставив перед собою завдання національного відродження та пропаганди серед поміщиків необхідності звільнення кожним із них його селян від кріпацької залежності. Після припинення діяльності гуртка найактивніші його діячі створили навесні 1846 р. справжню нелегальну політичну організацію — Кирило-Мефодіївське товариство, назване так на честь відомих слов’янських просвітителів, православних святих Кирила і Мефодія. Товариство вважало за головну мету досягнення Україною національно-державної незалежності з демократичним ладом на зразок Сполучених Штатів Америки або Французької Республіки. Виникла ідея утвердження державної незалежності України у федеративній спілці незалежних слов’янських держав.

Українське національне відродження знаходилося у стані становлення, охоплювало вузьке коло національно свідомої творчої інтелігенції. У 1840-х рр. криза імперської феодально-кріпосницької системи поглибилася, що проявилось у масових селянських повстаннях, занепаді поміщицького господарства, усві-

домленні необхідності ліквідації кріпацтва представниками всіх верств населення. Саме у витоках цієї кризи слід шукати причини піднесення українського національного відродження і його політизацію в середині XIX ст. Соціально-політичне життя в цей час концентрувалося навколо боротьби за ліквідацію кріпацтва, а національні домагання були вагомим складовим цієї боротьби. Без ліквідації кріпацтва та демократизації політичного життя українське національне відродження не мало перспектив.

Ключові слова: Україна, українство, Російська імперія, національне відродження, національна інтелігенція, українська культура.

I. V. Dovzhuk

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History),
Professor, Document Science Department,
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav
(Pereiaslav, Ukraine), i.v.dovzhuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-6336>

THE UKRAINIAN NATIONAL REVIVAL IN 1840–1850

Abstract

In the article the political situation which was folded in the Ukrainian provinces in 40–50th of the XIX-th century in the period of national revival and strengthening of the imperial mode is examined.

At that time, Kyiv became the all-Ukrainian center of the political national movement, although it was officially assigned the role of the center of the Russification policy of tsarism.

As early as the early 1840s, students and young professors of the Imperial University of St. Vladimir organized a secret circle “Kyiv Youth”, which set itself the task of national revival and propaganda among the landlords of the need to free each of his peasants from serfdom. After the cessation of the group's activities, its most active members created a real illegal political organization in the spring of 1846 — the Cyril and Methodius Society, named after the famous Slavic educators, Orthodox Saints Cyril and Methodius. The society considered the main goal of achieving national and state independence with a democratic system like the United States of America or the French Republic. The idea of establishing the state independence of Ukraine in the federal union of independent Slavic states arose.

The Ukrainian national revival was in a state of formation, encompassing a narrow circle of nationally conscious creative intelligentsia. In the 1840s, the crisis of the imperial feudal system deepened, which manifested itself in mass peasant uprisings, the decline of the landlord economy, and the realization of the need to eliminate serfdom by members of all sections of the population. It is at the origins of this crisis that one should look for the reasons for the rise of the Ukrainian national revival and its politicization in the middle of the 19th century. Socio-political life at

this time was centered on the struggle for the abolition of serfdom, and national claims were an important component of this struggle. Without the abolition of serfdom and the democratization of political life, the Ukrainian national revival had no prospects.

Keywords: *Ukraine, Russian Empire, national revival, national intellectual people, Ukrainian culture.*

У 1830-х рр. царський уряд скасував магдебурзьке право (тобто право на самоврядування) усіх міст України, ліквідував стародавню козацьку міліцію в Києві. Російська мова примусово запанувала в державних установах, у навчальних закладах на всій території підросійської України. Сподіваючись зміцнити своє панування в Правобережній Україні за допомогою Російської православної церкви, царизм вдався до насильницьких заходів, спрямованих на утиски, обмеження, а то й заборону діяльності церковних громад інших християнських віросповідань. Насамперед католицького, пов'язаного в основному з польським населенням, і греко-католицького (уніатського), яке за кілька століть уже вкорінилося серед багатьох українців Волині й Поділля. У цей же час було примусово закрито переважну більшість католицьких монастирів. Потім настала черга двох мільйонів уніатів, що проживали в Україні та Білорусі. 1839 р. церковними і світськими властями всі вони були проголошені православними, їхні храми перейшли до РПЦ. Тих, хто не погоджувався приймати нову віру, вивозили в інші регіони країни. Не зачепили ці репресії лише греко-католицьку релігійну громаду на Холмщині, бо там проживало змішане українсько-польське населення¹.

У розглядувану добу загальноукраїнським центром політичного національного руху став Київ (після заснування тут генерал-губернаторства), хоча йому офіційно була відведена роль центру русифікаторської політики царизму. Уже з початку 1840-х рр. студенти й молоді викладачі Імператорського університету св. Володимира організували таємний гурток “Київська молоді”, що поставив перед собою завдання національного відродження та пропаганди серед поміщиків необхідності звільнення кожним із них його селян від кріпацької залежності. Уся пропаганда мала перейматися “християнським духом”. На своїх засіданнях гуртківці обговорювали майбутнє України, аналізували ідеї французьких філософів-утопістів Сен-Сімона (1760–1825), Шарля Фур'є (1772–1837), словацьких і чеських пропагандистів панславізму Яна Коллара (1793–1852), Павела

¹ Довжук І. В. Нова історія України (середина XVII — початок XX ст.): підручник. Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. С. 371.

Шафарика (1795–1861), Вацлава Ганки (1791–1861). Проте вийти за межі свого гуртка у пропагандистській діяльності його члени так і не змогли.

Після припинення діяльності гуртка найактивніші його діячі — учитель із Полтави Василь Білозерський (1825–1899), службовець канцелярії генерал-губернатора Микола Гулак (1822–1899) і професор Імператорського університету св. Володимира (далі — Київського університету) Микола Костомаров (1817–1885), — залучивши ще кількох гуртківців, а згодом і нових членів, створили навесні 1846 р. справжню нелегальну політичну організацію — Кирило-Мефодіївське товариство (або братство), назване так на честь відомих слов'янських просвітителів, православних святих Кирила і Мефодія². Разом із названими засновниками товариства в його засіданнях брали постійну участь Тарас Шевченко (1814–1861); письменник і педагог Пантелеймон Куліш (1819–1897); полтавський поміщик, педагог і журналіст Микола Савич (1808–1892); поет і перекладач Олександр Навроцький (1823–1892); етнограф-фольклорист Опанас Маркович (1822–1867); педагог Іван Посяда (1823–1894); юрист, поет і публіцист Георгій Андрузький (1826–?); педагоги Олександр Тулуб (1825–1872) та Дмитро Пильчиков (1821–1893).

Отже, до основного складу Кирило-Мефодіївського товариства входило 12 осіб. Майже всі вони на той час були викладачами або студентами віком від 19 до 30 років. За походженням більшість була з дрібно-маєткових дворян. Згодом імена доброї половини цих “братчиків” увійшли в історію української культури зірками першої величини, зробивши значний внесок в освіту й культуру свого (і не тільки свого) народу³.

Товариство вважало за головну мету досягнення Україною національно-державної незалежності з демократичним ладом на зразок Сполучених Штатів Америки або Французької Республіки. Виникла ідея утвердження державної незалежності України у федеративній спілці незалежних слов'янських держав. Кожна з них становила б окремих штат або розмежувалася на кілька штатів. Київ мав стати центральним містом усієї федеративної спілки, в якому раз на чотири роки збирався б найвищий консультативно-регулюючий міждержавні взаємини орган — собор (або сейм). Для захисту федерації від зовнішніх ворогів передбачалося мати невелике регулярне військо, а кожний штат мав би й свої збройні сили, упорядковані постійними міліцейськими формуваннями. Усі громадяни

² Члени товариства мали своїми знаками персні з викарбуваними всередині іменами Кирила і Мефодія та іконкою в ім'я цих святих.

³ Довжук І. В. Зазнач. твір. С. 371–374.

мали навчитися військової справи, щоб бути готовими в разі війни вступити до спільного ополчення. Щодо громадянських прав населення Все-слов'янської федерації, то передбачалося скасування смертної кари й тілесних покарань, обов'язкове початкове навчання, свобода віросповідання. Ідеї визволення слов'янських народів з-під іноземного гніту та їхнього державно-федеративного єднання “братчики” збиралися поширювати переважно літературно-просвітницькою пропагандою. Усі вони виступали за повалення самодержавства і ліквідацію кріпацтва в Російській імперії⁴.

Однак не судилося провести в життя намірів кирило-мефодіївцям. Студент Київського університету О. Петров, увійшовши в довіру до М. Гулака та О. Навроцького, 3 березня 1847 р. подав донос на кирило-мефодіївців⁵. У той же день розпочалися арешти й слідство⁶.

Микола І, а також шеф жандармів та головний начальник III відділу Власної Й.І.В. канцелярії О. Орлов (1787–1862), який безпосередньо керував слідством, бачили в кирило-мефодіївцях небезпечних ворогів. На підставі доносу і свідчень Петрова, а також захоплених у М. Гулака документів III відділ 28 березня 1847 р. склав для царя доповідь під назвою “Про таємне Слов'янське товариство”⁷.

Арешти кирило-мефодіївців завершилися у травні 1847 р. Крім студента Петрова 3 роки був донощиком М. Юзефович (1802–1889), якому довірився М. Костомаров, дав усі програмні документи, які той віддав жандармам. Надзвичайно гідно під час слідства поведив себе М. Гулак, який усю провину хотів узяти на себе, навіть авторство “Книги буття українського народу”⁸.

До Петербурга в III відділ, крім М. Гулака, з України привезли М. Костомарова, Т. Шевченка, О. Навроцького, Г. Андрузького, І. Посяду, П. Куліша й В. Білозерського. М. Савича, який тоді перебував у Німеччині, а хворого О. Марковича жандарми привезли до Петербурга пізніше. Д. Пильчиков і О. Тулуб за браком доказів уникли арешту. Слідство вела спеціальна комісія, яку очолив начальник штабу корпусу

⁴ Довжук І. В. Значч. твір. С. 376.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. КМФ-13. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 1.

⁶ *Марахов Г. И.* Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX века. К.: Вища школа, 1979. С. 109.

⁷ Там само. С. 143.

⁸ *Гончарук П. С.* Провісник дружби і співробітництва народів: До 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця М. І. Гулака. К., 2002. С. 81.

жандармів і управитель III відділу генерал-лейтенант Л. Дубельт (1792–1862)⁹.

Визначаючи міру покарання, шеф жандармів поділив кирило-мефодіївців на три групи — безпосередніх учасників товариства (Гулак, Костомаров і Білозерський), небезпечних своєю літературною діяльністю (Шевченко, Куліш) і близьких до товариства (не членів його) (Андрузький, Навроцький, Посяда, Маркович і Савич). Найтяжчі покарання понесли М. Гулак і Т. Шевченко. Їх ув'язнили у Шліссельбурзькій фортеці на 3 роки. У червні 1850 р. М. Гулак був відправлений у Перм під суворий поліцейський нагляд, а через рік йому дозволили вступити на службу в пермський статистичний комітет. Т. Шевченка Микола I розпорядився віддати в солдати (Оренбурзький корпус) “під суворий нагляд із заборонаю писати та малювати”¹⁰. М. Костомарова імператор наказав вислати до Саратова під поліцейський нагляд (уже 1855 р. вийшло розпорядження про помилування — М. Костомаров дістав посаду професора російської історії Петербурзького університету). П. Куліша відправили до Тули. У 1850 р. він був помилуваний і повернувся до Петербурга. В. Білозерський відправлений в Олонєць, у 1852 р. помилуваний, у 1861–1862 рр. редагував журнал “Основа”. Г. Андрузького виправдали. О. Навроцького після шестимісячного тюремного ув'язнення вислали у В'ятку. О. Марковича відправили на службу в Орловську губернію, інших членів товариства — за місцем народження¹¹. Арештів і покарань зазнали і знайомі кирило-мефодіївців¹².

Російський уряд був стурбований становищем в Україні і відтак постійно вдавався до репресивних заходів. Цензура переглянула своє ставлення до українських авторів. Те, що на початку XIX ст. сприймалося як свідчення російської слави чи культури, у середині століття розцінювалося як сепаратизм, намагання розпалити ворожнечу між українцями та росіянами¹³.

⁹ Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII початок — XX століття). К.: Ризографіка, 2005. С. 224.

¹⁰ Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX века. С. 110.

¹¹ Там же. С. 112.

¹² Див.: ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1; Ф. 442. Оп. 797. Спр. 177. Арк. 1–3.

¹³ Кравченко В. До проблеми українсько-російських культурних взаємин періоду національного відродження (перша половина XIX ст.) // Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 1994. С. 133.

Урядова реакція торкнулася навчальних закладів, книгодрукування та торгівлі літературою. Заборонили і зняли з продажу твори Т. Шевченка (“Кобзар”), П. Куліша (“Повість про український народ”, “Михайло Чернишенко”, “Україна”) і М. Костомарова (“Українські балади”, “Вітка”). Міністерству народної освіти рекомендувалося дати розпорядження цензорам “звертати на літературні праці пильніше увагу”¹⁴.

Наприкінці 1840-х рр. ідеї автономізму, слов’янської федерації (кирило-мефодіївці), окремішності українського народу (М. Костомаров, М. Максимович) розглядалися імперським урядом як небезпечні й навіть ворожі. Генерал-губернатори України одержали царську вказівку перевірити, чи не залишилися в ужитку вірші Т. Шевченка, рукопис “Книги буття українського народу” та інші “обурливі твори”; чи не поширюються думки про минулі вільності, гетьманщину, права України на окреме існування¹⁵.

10 вересня 1847 р. генерал-губернатор Київської, Подільської і Волинської губерній Д. Бібіков (1792–1870) подав царю, який тоді перебував у Києві, записку “Про зміну учбового напрямку”, де було в загальних рисах викладено програму боротьби проти розвитку суспільно-політичного руху серед молоді навчальних закладів. Так, скорочувалось число студентів на історико-філологічному та фізико-математичному факультетах Київського університету, а також у ліцєях і гімназіях. Викладання філософії, що вважалось причиною вільнодумства студентів, передавалося в руки професорів богослов’я або й зовсім припинялося. Суворі обмеження ставилися у викладанні логіки, психології, історії права та інших суспільних наук. В усіх без винятку навчальних закладах особлива увага зверталася на посилення викладання Закону Божого, церковної історії та інших релігійних дисциплін, а також на виконання учнями й студентами церковних відправ, відвідування церкви.

Як тільки в Росії стало відомо про вибух революції в країнах Західної Європи, царський уряд особливо пильну увагу звернув на навчальні заклади прикордонних українських губерній. У Міністерстві народної освіти відразу з’явилася спеціальна справа “Про заходи для охорони навчальних закладів від шкідливого впливу сучасних подій у Західній Європі”¹⁶.

Міністр народної освіти С. Уваров (1786–1855) у циркулярному листі попечителю Київського навчального округу від 4 березня 1848 р. запро-

¹⁴ ЦДІАК України. Ф. КМФ-13. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 78, 115.

¹⁵ Там само. Арк. 14, 79.

¹⁶ Там само. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 6, ч. 1. Арк. 1.

понував посилити нагляд за професорами, вчителями, студентами й учнями. Крім правобережних губерній, попечителю пропонувалося посилити нагляд і в навчальних закладах Чернігівської та Полтавської губерній. Цар дав наказ поштовому відомству про ретельну перевірку закордонних листів, адресованих студентам Київського університету та жителям Південно-Західного краю, які розповідали про революційні події в Австрії, Угорщині, Німеччині та Галичині. У 1849 р. заборонили викладання державного права європейських народів у навчальних закладах України. 11 жовтня вийшов царський указ про посилення нагляду й обмеження автономії в університетах. Скасували виборність ректорів і деканів. Від деканів юридичного і філософського факультетів Київського університету указ вимагав проведення в життя офіційної ідеології самодержавства. Для директорів Ніжинського та Рішельєвського ліцеїв Міністерство народної освіти надіслало спеціальні інструкції і таємні настанови, які були схвалені самим царем.

Унаслідок усіх цих заходів найменше порушення порядку або правил каралося виключенням студентів із ліцеїв та університетів. Посилювався нагляд за студентами, позбавленими за неблагонадійність участі в диспутах. Щоб перешкодити доступові у гімназії, ліцеї та університети молоді з нижчих станів, профільне міністерство обмежило число так званих “своєкоштных” студентів. Щоб не зароджувався “дух вільнодумства”, навчання було спрямоване не в теоретичний, а в практичний бік справи і в цьому напрямі перероблялися навчальні плани.

Імперський уряд намагався викоренити все, що б могло нанести шкоду принципам імперії і монархії. Посилювалася русифікаторська діяльність державних закладів. С. Уваров прямо вимагав: “думати і почуватись по-руські”. Були видані таємні розпорядження про посилення цензури та нагляду за навчальними закладами та населенням. Поступово замінювалися посади в Західних губерніях російськими чиновниками, а місцеві вчителі переводилися у великоросійські губернії. Унаслідок цього в руках генерал-губернатора зосередилася громадянська, військова влада та право контролю над навчальними закладами — випадок надзвичайний в історії Російської імперії. Таке становище залишалося до кінця царювання Миколи I й було відмінено у квітні 1856 р.¹⁷

Репресії уряду були досить суворими, але явно недостатніми, аби знищити ідеї національного відродження та прагнення українського народу звільнитися від кріпацької залежності. Політичні репресії не могли

¹⁷ *Марахов Г.И.* Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX века. С. 112–115.

зупинити ні суспільного руху проти кріпацтва, ні розвитку національних домагань, вони надавали їм додаткової сили.

Зазначимо, що російський політичний режим у 1850-х рр. певною мірою послаблює тиск на український національний рух, який мав місце після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства. З'являється нова таємна організація під назвою Харківсько-Київське таємне товариство. У травні–червні 1858 р. більшість членів цього товариства за участь у студентських заворушеннях у Харківському університеті були виключені з університету. У вересні в Харків прибув сам Олександр II, який наказав посилити поліцейський нагляд в університеті та місті¹⁸.

У 1858–1859 рр. 11 членів таємного товариства (зокрема, Я. Бекман, М. Муравський) вступили до Київського університету і перенесли туди головний осередок цієї організації. За свідченнями В. Марковича, який навчався в цьому університеті з 1854 по 1859 рік, після закінчення Кримської війни, Київський університет став центром агітації та організації патріотичного руху. На початку 1860 р. поліція натрапила на слід товариства. 25 січня було проведено обшук на квартирі П. Завадського та вилучено багато різних нелегальних видань. Серед них — виписки з “Колокола”, “Голоса из России”, прокламація О. Герцена “Юрьев день”, рукописна газета “Свободное слово”, вірші декабристів, програма недільних шкіл та інші матеріали — усього 39 найменувань. Крім П. Завадського, поліція заарештувала В. Хлопова, І. Маркова та ін. 1 лютого 1860 р. поліція заарештувала і ув'язнила у фортецю прибулих з Харкова студентів В. Португалова, М. Муравського, Я. Бекмана, О. Тишчинського, Я. Шмудевича, Л. Россинського, І. Кацена і Г. Розена. 3–4 лютого їх відправили до Харкова, а потім, на вимогу III відділу, до Петербурга¹⁹.

За справою Харківсько-Київського таємного товариства було створено три слідчих комісії — у Києві, Харкові та Петербурзі. 31 травня 1860 р. петербурзька слідча комісія завершила розслідування і визнала винними 15 осіб: Завадського, Бекмана, Муравського, Єфименко, Івкова, Португалова, Тишчинського, Раєвського, Хлопова, Маркова, Левченко, Лебедева, Шимкова, Оптовцева, Зеленського. Відповідно до тогочасного законодавства усі вказані особи підлягали вищій мірі покарання — смертній карі. Однак Олександр II наказав закінчити справу адміністративними покараннями. П'ятеро обвинувачених були відправлені до заслання: Бекман — у Вологодську губернію, Муравський — в Оренбурзьку, Єфи-

¹⁸ *Марахов Г. И.* Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века. К.: Вища школа, 1981. С. 74.

¹⁹ Там же. С. 75, 78.

менко — у Пермську, Івков — у В'ятську і Завадський — в Олонецьку. Левченко, Португалов, Тишчинський, Зеленський, Лебедев, Оптовцев і Шимков звільнялися від подальшого покарання. Раєвський, Хлопов і Марков підлягали таємному поліцейському нагляду за місцем мешкання²⁰.

На питання про свої політичні переконання Муравський відповів: “Якщо комісія бажає знати мої політичні переконання, то не знаходжу потрібним ховати їх. В останні три роки, або чотири я пройшов до твердого переконання, що від російського уряду (під ім'ям якого я розумію імператора та всіх існуючих на цей час властей) підвладні йому національності не повинні чекати ніяких істотних перетворень, тому що уряд не має ні здібності, ні бажання зробити що-небудь подібне для народу, і що єдиним засобом, який приведе до зміни існуючого порядку, залишається шлях насильницький”²¹.

Слід підкреслити, що виразником національної самосвідомості українців, як й інших народів була мова. Саме проти української мови спрямовували більшість своїх заходів російські урядовці. Царизм створював усілякі перешкоди на шляху її розвитку. Уже за царювання Миколи I, який запровадив обов'язкову цензуру друкованої продукції, із Петербурга в Україну надійшов суворий наказ пильно стежити за українською літературою. Політично неблагонадійним вважався кожен, хто цікавився українськими старожитностями, історією, літературою. Російська шовіністична преса активно пропагувала думку про те, що освіта українською мовою прищеплює масам дух відчуження від Російської імперії²². Усі статті, що надходили до редакції мали бути підписані автором або перекладачем справжнім іменем. Відповідальність кожного цензора була особистою, так само, як і кожного редактора²³.

Зазначимо, що переслідування української мови — унікальне явище в Росії XIX ст. Причина в тому, що питання національної самосвідомості українців становило для влади особливо чутливу проблему. Українці були другою за чисельністю етнічною групою в Російській імперії. Якби

²⁰ Там же. С. 79.

²¹ Там же. С. 80.

²² *Рєєнт О. П.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.) / Ін-т історії України НАН України. К., 2003. С. 111.

²³ *Федченко П. М.* Матеріали з історії української журналістики. Вип. 1: Перша половина XIX ст. К., 1959. С. 333–334.

вдалося їх асимілювати в російську культуру та мову, то росіяни складали б в імперії переважну більшість²⁴.

Офіційна заборона української мови почалася з 1862 р., коли на прохання Санкт-Петербурзького товариства грамотності дозволити створення українських початкових шкіл, надійшла категорична відмова від російського уряду. Заборони та обмеження використання української мови були спрямовані також на те, щоб завадити українській інтелігенції спілкуватися із селянством²⁵.

В українському національному відродженні середині XIX ст. крилися великі потенційні можливості, і щоб їх достатньо розгорнути потрібно було перекинути національний рух з інтелігенції в маси. Під час Кримської війни та польського повстання (1863 р.) мали місце відчутні симптоми поширення українських національних ідей серед народу. В українських губерніях популярно-просвітні видання на рідній мові розходилися швидше, ніж російськомовні. Врешті-решт з'явився Валувєвський указ 1863 р. Він передбачав заборону друкування українською мовою книжок “навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу”. Навчання українською мовою визначалося ним як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, звинувачувалися “у сепаратистських задумах, ворожих Росії і загибельних для Малоросії”. Слова циркуляра про те, що й самої української мови як такої “...не було, немає і бути не може”²⁶ свідчили про відверто антиукраїнське спрямування національної політики царського уряду²⁷.

Російське “націєтворення” у середині XIX ст. мало багато слабких місць, що убезпечило українців від асиміляції або інтеграції настільки повної, наскільки це могло статися за інших обставин. Об'єктивно в умовах розвитку капіталізму відбулася консолідація народностей у нації: закріплювалася спільність економічного життя, розвивалася загальнонаціональна мова, психологія та культура. І хоча в 1840-х рр. імперський режим на території України посилювався, проявившись у централізації та ігноруванні місцевих особливостей регіонів, переслідуванні політичних громадських організацій, українське національне відродження жило. У освічених людей під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів зростала національна свідомість. Принизливе становище українців породжувало неодмінне прагнення до пошуку шляхів вирішення національного пи-

²⁴ Хоскінг Дж. Россия: народ и империя (1552–1917) / Пер с англ. Смоленск: Русич, 2001. С. 392.

²⁵ Вільсон Е. Українці: несподівана нація / Пер. з англ. К.: К.І.С., 2004. С. 134.

²⁶ Верстюк В. Ф. Історія України: нове бачення. К.: Альтернативи, 2000. С. 28.

²⁷ Довжук І. В. Зазнач. твір. С. 153.

тання. Водночас формування подвійної російсько-української свідомості та відірваність української еліти від народу перешкоджало консолідації нації.

Збирання українських земель у складі Росії мало значення для українського національного відродження та формування нації. Це привело до структурно-суспільних змін, які проявилися в міграції населення, зростанні суспільної мобільності та урбанізації. Ці процеси активізували суспільно-культурне життя. Спільна територія сприяла в перспективі зміцненню національної ідентичності, формуванню мови, національного господарства і культури.

Унаслідок промислового перевороту, що розпочався в середині XIX ст., поступово долався економічний ізоляціонізм, склалися економічні умови формування української модерної нації. Товарно-грошове господарство сприяло розширенню економічних зв'язків між окремими регіонами українських земель, вносило зміни в соціальну структуру суспільства.

Відбувалися кардинальні зміни в структурі населення України — поява вільного населення, виникнення українського робітничого класу через міграцію безземельних селян у міста, збільшення кадрів національної інтелігенції, зародження українського середнього класу, а також поява серед українців великих підприємців. Формувалася національна буржуазія, зростала інтелігенція, здатна генерувати ідеї національного відродження. Село залишалося заповідником української етнічної самобутності із залишками козацьких вольностей. Більшість представників колишньої української старшини схилила голови перед могутністю імперії, жадаючи блискучої кар'єри, статусу російського дворянства. Осліплена імперською ідеологією, значна частина української інтелігенції не тільки не сприймала європейських модернізаційних ідей національної державності, свободи людини, але й вважала їх небезпечними. Це були представники, які жили у стані двох культур — великодержавної російської і національної української.

Отже, українське національне відродження знаходилося на стадії становлення, охоплювало вузьке коло національно свідомої творчої інтелігенції. У 1840-х рр. криза імперської феодално-кріпосницької системи поглибилась, що проявилось у масових селянських повстаннях, занепаді поміщицького господарства, усвідомленні представниками всіх верств населення необхідності ліквідації кріпацтва. З нашого погляду, саме у витоках цієї кризи слід шукати причини піднесення українського національного відродження і його політизацію в середині XIX ст. Соціально-політичне життя у той час концентрувалося навколо боротьби за лікві-

дацію кріпацтва, а національні домагання були її вагомою складовою. Без ліквідації кріпацтва та демократизації політичного життя українське національне відродження не мало перспектив.

Негативним фактором, що ускладнював формування української нації була відсутність власної держави, національних інститутів управління суспільством, у руках яких були б економічні й політичні засоби консолідації українського етносу. За царату не вирішувалися нагальні питання розвитку українського народу: піднесення добробуту, освіти. Російський царизм завжди глобально переслідував, нищив українські домагання не тому, що вони іноплемінні, а тому, що вони проявили непослух імперії, сепаратизм, порушували вірність престолу.

У середині століття відбулося посилення імперського режиму на території України, переслідувалися політичні й громадські організації. Однак ігнорування українських національних домагань тільки підвищувало національну самосвідомість українського народу; породжувало в українців жагу до пошуку шляхів вирішення національного питання. У цьому проявилася політизація українського визвольного руху середини XIX ст.

REFERENCES

1. Dovzhuk, I. V. (2010). *Nova istoriya Ukrainy (seredyna XVII — pochatok XX st.): pidruchnyk*. Luhansk: vyd-vo SNU im. V. Dalya. [in Ukrainian].
2. Fedchenko, P. M. (1959). *Materialy z istorii ukraynskoi zhurnalistyky*. (Iss. 1: Persha polovyna XIX stolittia). Kyiv. [in Ukrainian].
3. Honcharuk, P. S. (2002). *Provisnyk druzhby i spivrobotnytstva narodiv: Do 180-richchya vid dnya narodzhennya kyrylo-mefodiyivtsya M. I. Hulaka*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Hosking, G. (2001). *Rossija: narod i imperija (1552–1917)* [Russia: People and Empire, 1552–1917]. Smolensk: Rusich. [in Russian].
5. Kravchenko, V. (1994). Do problemy ukrayins'ko-rosiys'kykh kul'turnykh vzayemyn periodu natsional'noho vidrodzhennya (persha polovyna XIX st.). Proceedings of the Conference '93: *Druhyy mizhnarodnyy konhres ukrayinistiv* (pp. 131–133). Lviv. [in Ukrainian].
6. Marahov, G. I. (1979). *Social'no-politicheskaya bor'ba na Ukraine v 20–40-e gody XIX veka*. Kyiv. [in Russian].
7. Marahov, G. I. (1981). *Social'no-politicheskaya bor'ba na Ukraine v 50–60-e gody XIX veka*. Kyiv. [in Russian].
8. Reient, O. P. (2003). *Ukraina v impersku dobu (XIX — pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Shcherbak, N. O. (2005). *Natsionalne pytannia v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII — pochatok XX stolittia)*. Kyiv: Ryzohrafika. [in Ukrainian].
10. Verstiuk, V. F. (2000). *Istoriya Ukrainy: nove bachennya*. Kyiv: Al'ternatyvy. [in Ukrainian].
11. Wilson, A. (2004). *Ukrayintsi: nespodivana natsiya* [The Ukrainians: Unexpected Nation]. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].